

GYŰJTÉSI ÚTMUTATÓK

A házivászon felhasználása és jelentősége egy faluban

(Ajánlott pályatétel feldolgozási útmutatója)

J. A falu földművelő népének hagyományos szövő-fonó kultúrájára — elsősorban a len, a kender s kis részben a „felesvászón” egyszerű és díszített darabjaira — vonatkozó adatok összegyűjtése fontos és továbbra már el nem odázható feladat. Össze kell gyűjtenünk az e körbe tartozó tárgyi emlékeket, még mielőtt elbontanák, elnyűnék őket, vagy kézen-közön elkallódnának. Még kell örökítenünk készítésük technikáját, sokféle használatukat, a népszokásokban betöltött szerepüket, a hozzájuk tapadó gazdag és értékes szókincset, egyszerűval jelentőségüket a paraszti életformában — még mielőtt feledésbe merülnének.

A hagyományos textil-kultúrát alapjaiban rendítette meg a gyárban előállított pamutanyagának már a múlt században megindult fokozatos elterjedése a nép között. A varrógép széleskörű használata is egyre inkább háttérbe szorította, s lassan teljesen kiszorította a kézi varrást, szinte már az egész ország területén. Ez önmagában véve örvendetes fejlődési folyamat, azonban együtt jár vele, hogy lassan feledésbe megy sok egyszerű, sokszor pedig összetett, ügyes, sőt nemritkán igen szép összeerősítési mód, díszes öltésor és a sok cifra szálvarrás.

A témához tartozó tárgyi emlékek gondos, szakszerű leírása, megőrkítése azért is igen fontos, mivel a len- és a kendervászón alapanyagú textiliák gyűjtése korábban — a század elején még a múzeumok részéről is — meglehetősen rendszertelen volt, és főként egyoldalú: elsősorban a színes, hímes, erősen díszített darabokat gyűjtötték, s ezeket is többnyire a kívánatos részletesebb feljegyzés nélkül.

A kb. 30 évvel ezelőtt szaporodni kezdő szakszerű tudományos feldolgozások mind a fonalas díszítések, mind pedig a vászón öltözétdarabok ismertetésénél egyre precízebben igyekeztek leírni, szemléltetni az öltéstechnikát, a szabást és a méreteket, azonban országos viszonylatban korántsem adnak teljes képet népi textil kultúránkról, s főként a minden részletre kiterjedő, szakszerű feljegyzések tekintetében jelentős kiegészítésre szorulnak. Tehát nagy szükség van az e téren mutakozó „fchér foltok” „társadalmi munkában” történő gyors eltüntetésére. Éppen ezért került be, már évekkel ezelőtt, az Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázat ajánlott pályatétellei közé ez a fontos téma.¹

Saját használatra talán már sehol sem szönek az országban, de sok helyen még nagyszámú, hagyományos módon készült, hagyományos rendeltetésű vászonféleség található. Különösen az egykori nevezetes szövő-fonó vidékeken (Szatmár-Beregben, Nógrádban, Hevesben, Dél-Dunántúlon) található még nagyobb számban háziszövésű vászontermék, s gyűjthető össze a maga teljességében a rájuk vonatkozó sokféle hagyomány. De azokon a vidékeken is, ahol a szövés-fonás már sokkal korábban megszűnt, egy-egy öregasszony a legtöbb faluban még mindig féltve őriz a szubtót fiókjában vagy egybeűtt — fiatalságának emlékeként össze a textil-kultúrával kapcsolatos népi elnevezéseket, kifejezéseket. Nem ismerjük eléggé a különböző vászonholmik elkészítésének,

A kender és a len termesztésének, feldolgozásának módját, munkaeszközeit már az ország egész területéről meglehetősen ismeri a néprajztudomány, országos viszonylatban azonban még igen hézagosak ismereteink a szövő-fonó-varró-díszítő munkának a paraszti életformában betöltött szerepéről és jelentőségéről. Még csak alig néhány vidékünkrol gyűjtötték össze a textil-kultúrával kapcsolatos népi elnevezéseket, kifejezéseket. Nem ismerjük eléggé a különböző vászonholmik elkészítésének,

¹ A házivászon téma 1962-ben került be az Országos Gyűjtőpályázat ajánlott pályatételleinek jegyzékébe. Mostani útmutatónknak Morvay Péter kezdeményezésére készült, vázlatosabb kidolgozású elődje A Néprajzi Múzeum Adattárának Ertesztője 1959. évi 1-4. száma 80-86. oldalán jelent meg.

diszítésének munkamenetét. Még kiegészítésre szorul, hogy mi volt az egyes vászon öltözétdarabok (pl. a különböző ingeknek, kötényeknek) hétköznapi, közönséges használati módja, de főként kevés a feljegyzésünk arra vonatkozóan, hogy miféle vászonneműek voltak egyáltalán használatban egy-egy faluban, és milyen kapcsolatban volt egyikük-másikuk a népszokásokkal (keresztelés, lakodalom, temetés, búcsú stb.) vagy a hiedelmekkel.

Elsősorban tehát a szövés-fonást legtovább gyakorló vidékeken kívánatos és érdemes számbavenni, hogy hányféle diszített vagy diszítetlen vászonszöttes található még egy-egy helységben, s hogy mi ezeknek a szerepe az öltözködésben, a lakásban, a háztartásban, a gazdálkodásnál és a népszokásoknál. A gyűjtőknek és a szakembereknek alighanem egyaránt meglepetéssel szolgál majd, hogy milyen gazdag anyag kerülhet még ma is elő egy-egy hagyományörző helységben.

Ajánlott pályatételünk sajátosan „női gyűjtési téma”, amelynek sikeres feldolgozása jó helyi kapcsolatokat, huzamos helyszíni tartózkodást igényel. Eppen ezért ennek a témának a feldolgozását elsősorban a ma is falun élő vagy valamely gazdag szövő-fonó kultúrájú faluban rokoni „támaszponttal” rendelkező, ügyes kezű leányoknak, nőknek ajánljuk. Jó alapot adnak a sikeres gyűjtéshez azoknak a pedagógusoknak a szakmai ismeretei is, akik kézimunka, rajz vagy politechnika tanítással foglalkoznak. Számukra azért is hasznos feladat ez, mivel gyűjtésük eredményeit iskolai munkájukban is jól hasznosíthatják.

2. Gyűjtésünk megkezdésekor igyekezzünk adatokat szerezni arra nézve, milyen mértékű volt korábban a helységben a kender- és lentermesztés, a szövés-fonás gyakorlata. Mikor, hogyan következett be ennek csökkenése és megszűnése. Igyekezzünk megállapítani, hol van még a faluban — ha szélszédve is — régi szövészek vagy más szövő-fonó munkaeszköz. Tudakoljuk meg, fonnak-szőnek-e még valamelyik házban, s ha igen, saját termésű lent, kendert dolgoznak-e fel, vagy másként (hol, hogyan?) szerzik be a fonalat.

Az adatszérés során mindig igyekezzünk az időpontokat is meghatározni. (Pl. a falu a századfordulón még maga is termelt lent, kendert; az első világháború idején már vették a fonalat, de maguk szöttek; a második világháború óta már nem szőnek a faluban.)

Érdeklődünk a szövés-fonás-varrás közösségi szokásai felől is. Összejártak-e valaha varrni, hímezni a lányok, olyanformán, ahogy korábban a fonóba volt szokás járni? Mikor, kihez? Csak egymásközt voltak-e ilyenkor vagy legények társaságában is? (Kutassuk azt is, hogyan tanulták meg a lányok a szövés-fonás-varrás tudományát, hogy változott-e ez az idők folyamán.)

Bizonyos vidékeken már igen régen takácsok látták el a vászonzélekkal a falvak lakosságát. Ezért igen fontos, hogy megtudakoljuk, élt-e korábban a helységben takácsmester, akitől a mintákat eltanulhatták, s ha igen, esetlegesen leszármazottaiktól és idős adatközlőinktől igyekezzünk minél többet felkutatni arról, mi volt a szerepük a takácsoknak a helység hajdani szövő-fonó-kultúrájában, s egyáltalán, hogy mit tudnak az egykori takácsoknak a helységbe településéről, életmódjukról, kultúrájukról (pl. takácsstánc, dalok, szólások), munkaeszközeiről, termelő és értékesítő tevékenységükről (pl. vásárolás).

Altalános követelmény, hogy minden darab és adat gyűjtésekor jegyezzük fel a gyűjtés helyét és időpontját; az adatközlő nevét, életkorát és foglalkozását. (Nagy helységben való gyűjtés esetén, vagy ha fontos adatot közölt, még az adatközlő lakóhelyét is.) Hasonlóképpen, hogy minél több adatközlőtől érdeklődünk. A gyűjtőhelyünkön hagyományos vászonzélek felkutatása során tudomást szerzünk majd olyan darabok egykori meglétéről is, amelyekre nézve már csak az emlékezet, száj-hagyomány alapján kaphatunk adatokat. (Ezeknél természetesen meg kell ezt jegyeznünk.) A felkutatott tárgyak között igen értékesek az évszámmal és névvel vagy más felirattal ellátott darabok. Ezeknél tudakoljuk meg, kinek a neve, névbetűje szerepel a darabon, milyen rokonságban áll a mai tulajdonos az illetővel, s hogyan öröklődött, maradt fenn a nevezetes darab. Természetesen érdeklődnünk kell a feliratok alkalmazásának divatja felől is.

3. Kutassuk fel, hogy a helységben milyen öltözétdarabokat készítettek házivászonból (ingek, pendely, gatyá, kötény). Keressük fel azokat a családokat, akiknél még — ha viseltes állapotban is — található régi ruhadarab, s méginkább keressük fel és kérdezzük ki azt az öregasszonyt vagy öregembert is, aki még ma is visel vászonholmit. Fényképet is készítsünk róluk. Az öltözétdarabokkal kapcsolatban jegyezzük fel, hogy melyiket milyen anyagból készítették. Milyen különbség volt anyag te-

kintetében (len, kender vagy *felesrászón*) az ünneplő és a hétköznapi közt? Miből varrták a jómódúak és miből a szegények ugyanazt az öltözetdarabot? A régi mértékegységekről se feledkezzünk meg: rőf, *vászonszélte*. A szabásrajzon jelöljük meg, melyik részt minek nevezik (korc, gallér, *szedés, pátha, ülep, vállfolt*). A hasítékokat, gombolást, derékhoz-, karhoz erősítés módját, az *eresztékek* beállítását részletesen írjuk le vagy részletes rajzon mutassuk be. Hogyan nevezik az összerősítésre használt madzagot, hogyan kötik meg? Azt is jegyezzük fel, milyen változatai, fajtái voltak egy-egy ruhadarabnak (pl. bő- és szűkujjú ing; bő- és szűk gatyá, többféle lőkötő). Melyiket milyen alkalomra és milyen életkorú egyén viselte. Azt is lényeges feljegyeznünk, hogy a ruhafélék milyen sorrendben váltották egymást, tehát figyelemmel kell kísérni a divatalakulás menetét. Mely darabokat viseltek egyszerre, ugyanazon az időszakon belül is (pl. társadalmi helyzet szerint). Igyekezzünk időponthoz, évszámhoz kötni a szabásbeli változásokat is. Érdeklődjünk a divat alakításában szerepet játszó személyek felől is.

Tudjuk meg, mikor lett a faluban a vászon ing, a pendely teljesen alsóruhává, tehát mióta viselnek zömükben *kékfestőt* az asszonyok, illetőleg posztó- vagy szövetrohát a férfiak? Mi volt az életkorok szerint a ruhadarabok közti különbség, a csecsemőöltöztetéstől a növevő gyermek ruházatán át az öregek vászonfehérneműjéig? Minden egyes darabnál jegyezzük fel a viselés módját, pl. a férfiinget kieresztve vagy nadrágba, gatyakorcba túrva viselték-e? Van-e még fehér vászon *kontya* valamelyik asszonynak? Hogyan és mivel kötik be azt? Mőtől, meddig viselte? Volt-e fehér fejre- és vállraláló kendőjük és kézben hordott díszszekendőjük? Ezek formája, mérete, viselés módja.

Minden ruhadarabhoz fűződhet hagyományos szokás vagy hiedelem (pl. zsebken-dőlopás szokása: a gatyamadzag gonoszszűző ereje, fordítva felvett ruha stb.), szólás-mondás. Ezeket jegyezzük fel. Ki varrja az alkalomhoz kötött darabokat (pl. jegy-inget, jegykendőt, párnahuzatokat)? Mikor kezdi a menyasszony a vőlegénying varrá-sát? Figyeljünk arra, hogyan változott egy-egy szokás az idők folyamán? Kézbevaló kendőt (díszszekendőt) mikor vesz a lány először a kezébe? Van-e hagyományos dí-zítése a jegy-ingnek, kendőnek? Hány darabot készítenek belőle?

Ha találunk kézzel varrott ruhadarabot, figyeljük meg az egyszerű varrási és dí-zítő jellegű varrásmódokat, szelösszedelgőzéseket. (Tehát két vászonszél egymás mellé vagy egymáshoz erősítési módját; a „mizli” varrást, a ráncolások elkészítését; a rojtozást, hurkolásokat. Az ing ujján, elején, a gatyá szélén lévő keskeny díszöltés-sorokat, amelyek alig hívják fel magukra a figyelmet, pedig rendkívül változatosak, ügyesek. (Az ilyenekről jegyezzük fel az alkalmazás helyét, az öltés menetét, s készí-tünk róluk részletrajzot, vagy ami ennél is jobb: kis vászondarabokon 15—20-szor is-mételve varrjuk le az öltést. Ezek az említett öltések mentek ki a divatból leghamarabb a gépvarrás elterjedése következtében. Fontos tehát megállapítanunk, mióta varrnak a községben fehérnemű géppel? Melyik darabon maradt meg legtovább a kézivarrás? A fonálra, varrótüre, a gyűszűre és a velük kapcsolatos babonákra is térjünk ki. Ha szálvonalas („aszúr” jellegű) a díszítőelem, hány szálát húznak ki és szőrtanak össze? Ismertessük a gatyá szélén található egy vagy többsoros rojt készítményét. Van-e a díszítések, öltések között olyan, amit csak nő vagy csak férfi viszoneműjére alkalmaznak? Mi a díszöltések népi elnevezése? Figyeljük meg, hogy egyféle vagy többféle díszítősor fut-e végig? (Egymás mellett található pl. ingujjon szálszorítást és laposhímzést, kendőn likacsvarrást és horgolást, gatyán rojtozást és subrikolást vagy mesterkét.) Ha az anyag szélét dolgozzák el, milyen varrást alkalmaznak (hurkolást, likacs-hímzést)? A ráncolás élére hímeznek-e díszít? Jegyezzük fel a gomblyukvarrás módját is. Figyeljük meg azt is, milyen alkalmakon szerepel a csak fehér hímzéses vászon ruhadarab (pl. vőlegénying).

A viselt darabok díszítésének ismertetésénél térjünk ki arra is, hogy megfigyel-hető-e a kézi és a gyári munka keveredése (pl. a fej- vagy vállkendő szélén a hímzés mellett van-e csipke)?

4. Az öltözetdarabokon kívül igen sok egyéb holmit, háztartási kelléket is házi-vászonból készített a paraszttasszony. Volt mindennapi használatra való egyszerű, de erős varrással varrt asztalterítője. „kasho való ruhá”-ja, vastag szalmazsákja, de volt-ak igen szép „cifra szőttes”, himes főrölközőkendői, párnahuzatai, ágylepedői, asztalterítői is. Ezek ismertetése az egész díszített darab alapanyagának, méretének, összerősítési módjának leírásával és a díszítmény helyének pontos meghatározásával kezdődjék. (Helyes ehhez arányos kicsinyítéssel, foltban jelölni a díszített felület helyét.) Ki kell egészíteni ezt a felhasznált fonalfajta meghatározásával, helyi elnevezé-sével (pl. fejtő) is.

Ha szöttes díszet alkalmaztak, meg kell állapítani a minta egységét, vagyis hogy hány *lanc* és hány *vetülék* alkot egy negyzetet (pl. 3 láncfonalat emelnek fel és 4 vetülékfonalat vezetnek be). Ezt a díszítmény lerajzolásakor egy négyzet betöltésével jelöljük. (Legalkalmasabb a szöttesminta megörökítésére a 2 mm²-es kockás, ún. milliméter papír, mert legjobban megközelíti az eredeti mértéket.) Ha a sorminta több, váltakozó elemből áll, legalább három ismétlődést rajzoljunk le, hogy a minta ritmusa jól érzékelhető legyen.

A sormintáknak — ha több sorosak — külön-külön is van nevük. (Pl. „szélén vízfolyás, közepibe *heretelevés*”.) Hogy készítették a „szedés”-t (deszkával vagy tűvel?) Van-e vagy ki volt az utolsó a faluban, aki még tudott mintát szőni, és ez mikor volt körülbelül? Hogyan tanulták meg a fiatalok a szedést? Mikor és mely darabokon volt főként divatban a „szedés”, a „cifrázás”. Egy-egy fajta kendőnek, lepedőnek (pl. falotti lepedőnek) mi volt a hagyományos, előírással mintája és színezése? Jegyezzük fel pontosan, hogy milyen alkalmakkor, hogyan használták e darabokat! (pl. lakodalmos alkalmával az ökor szarvára kötik, majd a vőfély kapja meg).

Ha már számszámolásos (pl. subrikolt, vagdalásos, vagy keresztiszemes) díszet, tehát varrótüvel készült díszítést találunk a vászonholmin, olcvetlenül térjünk ki a technika ismertetésére, mert legtöbbször többféle öltés is szerepel egy minta kivarrásánál. A lejegyzés, a lerajzolás szempontjai egyeznek a szöttesdíszekével.

A szabadrajzú, tehát előrajzolás után hímzett vászonfélék előfordulnak mind öltözétdarabokon (fej-, vállkendőkön, ingeken), mind egyéb vászonműveken. Előfordul, hogy nyersvászonra fehér fonállal varrnak, vagy fehéritettre színes szállal. A színes kivarrások lemosolásánál, lerajzolásánál a színek helyi elnevezését írjuk a rajz mellé, pl. „libazöld”. A másolást az ismert módon, szuszterviasszal vagy másolópapírra puha grafitdörzsöléssel végezzük, s aztán kiegészítjük, javítjuk. Az esetleges asszimmetrikus részleteket ne javítsuk ki egyformára, mert ezek sokszor igen kellemes és szellemes változatot adnak. Figyeljük meg, hogy a kihímzés számai milyen irányban fekszenek, ezt rajzban érzékeltethetjük egy kis egyszerűen. Hogyan öltének át egyik formáról a másikra, megfigyelik-e a munka hátoldalát? Milyen öltések szerepelnek a laposöltésen kívül (szár-, Margit-, rácsöltés, pókozás)? Van-e. aki ma is hímz? Honnan veszik ma a mintákat? Van-e olyan minta, amelyiknek ismerik a szerzőjét? Mintafüzet jár-e közközen a faluban? Hol nyomtatták, rajzoltatták a mintákat régen és ma?

Ezeket a szempontokat alkalmazzuk — szükség szerint — a háztartásban, a lakásdíszítésben, a gazdálkodásnál és a népszokásokban szerepet kapó vászonfélék ismertetésénél is. Külön térjünk ki a házban található vászonfélék tárolására, gondozására, megbecsülésére és öröklődésére.

5. A pályamunka felépítéséhez az alábbi tagolást és szempontokat ajánljuk:

a) A gyűjtőhely főmő jellemzői (helység, megye; lélekszám; egykori közigazgatási helyzet; település, betelepülések; nemzetiségek; gazdálkodási, megélhetési viszonyok; hagyománytartás, városiasodás).

b) A helyi len- és kendertermesztés, feldolgozás arányai, jelentősége a múltban és a jelenben.

c) Vászonfélék és használatuk a háztartásban, a lakásdíszítésben, a gazdálkodásban és a népszokásokban (a hozzájuk fűződő hagyományokkal).

d) A menyasszonyok és a vőlegények (!) kelengyéjében, az egyes (módosabb és szegényebb) háztartásokban megtalálható és a helységben általában használatos vászonfélék számszerű összehasonlítása.

e) Betűrendes mutató a témához tartozó népi elnevezésekről.

f) Az adatközlők neve, életkora, foglalkozása és vallása (betelepült lakosságnál ez igen fontos), lakáscíme — sorszámozva. (A szövegben való utalásnál elég az adatközlő sorszáma hivatkozni.)

6. A régebbi szakirodalomból hasznos ismereteket meríthet a gyűjtő, így *Ferencz Kornélia* és *Palotay Gertrúd* Hímzőmesterség című munkájából (Bp. 1932.). A legújabbak közül *Fél Edit*: Magyar népi vászonhímzések (Magyar Népművészet 8. Bp. 1976.) című munkája ad szemléletes tájékoztató, sokoldalú, korszerű ismeretanyagot. A különböző vidékek hímzéseit, szötteseit bemutató munkák közül, témánkra vonatkozóan is hasznos ismereteket lehet szerezni az alábbi munkákból (mindkettőnek szerzője kiváló önkéntes gyűjtő): *Kántor Mihály*: A len és kender feldolgozása a Bodrogyóban. Sárospatak, 1960. *Lőrincz Aladárné*: Tolna megyei székely szöttesek és hímzések. Népművelési Propaganda Iroda, Bp. 1973.

U. *Kerekgyártó Adrienne*